

ARTYKUŁY

DOI: 10.4467/2391-890XPAH.22.006.17218

Friedrich Dreves
(Freiburg, Niemcy)
dr, dreves-freiburg@t-online.de
ORCID iD: 0009-0006-3624-4666

Życie codzienne ludności niemieckiej w stolicy Kraju Warty Poznaniu na podstawie dokumentów z wybranych archiwów¹

Podczas niemieckiej okupacji w czasie II wojny światowej w Poznaniu, ówczesnej stolicy okręgu Kraju Warty (*Gau Wartheland*), wchodzącego w skład Trzeciej Rzeszy, żyły w mieście trzy wyróżniające się niemieckojęzyczne grupy ludności. Według informacji z połowy 1943 r. ludność niemiecka w Poznaniu liczyła: ok. 45 tys. Niemców przybyłych z Trzeciej Rzeszy, 22 tys. tzw. przesiedleńców oraz 18 tys. tzw. mieszkających w okresie międzywojennym w Polsce². Wśród „osiedlonych” dominowali Niemcy bałtyccy, którzy po zawarciu paktu zwanego Hitler–Stalin, względnie Ribbentrop–Mołotow, zostali z wielkimi obietnicami prawie przymusowo „przesiedleni” do „okręgu wzorcowego”, czyli do Kraju Warty. W celu zapewnienia mieszkań i miejsc pracy dla niejednorodnej ludności niemieckiej od jesieni 1939 r. do wiosny 1941 r. okupanci wywłaszczyli i wysiedlili z miasta ok. 100 tys. Polaków, których w większości deportowano do Generalnego Gubernatorstwa³. Ponadto

¹ Uzupełniona wersja wykładu, który odbył się 28 listopada 2019 r. w Instytucie Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

² Por.: C. Madajczyk, *Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939–1945*, Berlin [Ost] 1987, s. 242.

³ Dane liczbowe zaczerpnięto z: M. Rutowska, *Die Aussiedlung von Polen und Juden aus den in das Dritte Reich eingegliederten Gebieten ins Generalgouvernement in den Jahren 1939–1941* [w:] *Umgesiedelt – Vertrieben. Deutschbalten und Polen 1939 im Warthegau*, hrsg. v. E. Neander, A. Sakson, Beiträge einer Tagung v. 16.–18.10.2009 in Poznań, Marburg 2010, s. 43–51, s. 50 i nast. W odniesieniu do zamordowanych na terenie okupowanym Polaków i Żydów, por. M. Rutowska,

osoby przynależne do polskich elit zostały brutalnie wymordowane przez *Einsatzgruppen* ze względów ideologiczno-rasowych i politycznych. Około 5 tys. żydowskich mieszkańców Poznania zostało stłoczonych w obozach i następnie deportowanych do utworzonych w Kraju Warty i w Generalnym Gubernatorstwie gett; ostatecznie zamordowano ich w ramach Shoah. Poznań jako stolica województwa poznańskiego liczył w 1938 r. ok. 273 tys. mieszkańców, z czego tylko 6 tys., czyli 2% populacji, stanowili Niemcy. W 1944 r. liczba Niemców wzrosła do 100 tys., co przy ogólnej liczbie 324 tys. mieszkańców, powiększonego terytorialnie w czasie okupacji miasta, oznaczało wzrost do 31% ogółu jego ludności.

Do niedawna, zajmując się życiem codziennym poznańskiej mniejszości niemieckiej, można było oprzeć się m.in. na historii mówionej (*Oral History*). Ta możliwość z różnych powodów nie została w pełni wykorzystana. Za pomocą klasycznych metod historiograficznych można jednak podjąć próbę prześledzenia realiów życia Niemców w Poznaniu na podstawie ich obyczajowości⁴. Oprócz np. zabytków architektonicznych i artystycznych należy wykorzystać dokumenty dźwiękowe, a przede wszystkim pisane, które przechowywane są w archiwach i w bibliotekach. Mimo że ten materiał źródłowy został w Polsce w miarę możliwości zabezpieczony i utrwalony, w 2019 r. Instytut Pamięci Narodowej, Oddział w Poznaniu zlecił zbadanie dokumentów z tego zakresu w niemieckich archiwach związanych z powyższym tematem. Zostaną one zaprezentowane w poniższym opracowaniu. W tym celu należy odnieść się również do wydanej w 1992 r. broszury pt. *Archiwa i zbiory dotyczące Niemców z Polski*, w której te dokumenty zaprezentowano i skomentowano⁵. Opisane poniżej wyniki badań zostały częściowo przedstawione podczas wykładu wygłoszonego 28 listopada 2019 r. w Instytucie Historii UAM w Poznaniu. Poniższy tekst jest poprawioną i zaktualizowaną wersją tego wykładu, którego druk opóźnił się m.in. z powodu pandemii.

Nationalsozialistische Verfolgungsmaßnahmen gegenüber der polnischen Zivilbevölkerung in den eingegliederten polnischen Gebieten [w:] *Polen unter deutscher und sowjetischer Besatzung 1939–1945*, hrsg. v. J.A. Mlynarczyk, Osnabrück 2009, s. 197–216, tu: 205–207.

⁴ Temat codzienności Niemców w Poznaniu jako stolicy Kraju Warty zostanie opracowany przez autora tekstu i B. Górczyńską-Przybyłowicz.

⁵ Por. z częściowo przestarzałym: *Anschriften und Orientierungshilfen* [w:] *Archive und Sammlungen der Deutschen aus Polen: Erlebte Geschichte – bewahrtes Kulturgut*, bearb. v. P.E. Nasarski in Zusammenarbeit mit A.M. Koziol, [Wiesbaden] 1992, s. 79–85.

1. Codziennosc. Dokumenty i archiwa

1.1. Codziennosc

Historiografia codzienności, które to określenie zrodziło się w latach 80. XX w., nie definiowała jednoznacznie „atrakcyjnego”⁶ i dwuznacznego terminu potoczego – i wątpliwe jest, czy kiedykolwiek go doprecyzuje. Jednak definicja sformułowana przez socjologa Norberta Eliasa *ex negativo* sięga w tym zakresie prawdopodobnie najdalej. Na przykład życie codzienne: „Życie mas ludu”, jest w niej przeciwstawiane „życiu wpływowych i możnych/potężnych”, ale jest też określane jako „obszar wydarzeń w życiu codziennym”. Nie odpowiadają mu „wszystko, co tradycyjna historiografia uważa za jedyne i istotne, i rozumie jako główne wydarzenia historyczne, czyli państwowe oddziaływanie w historii”⁷. Nie oznacza to jednak, że działania kardynalne i państwowe lub działania państwa nie są w nim ujęte. Odnosi się to w szczególności do Kraju Warty zaanektowanego przez narodowosocjalistyczne Niemcy. Dlatego w tym przypadku należy sięgnąć do wszelkich możliwych źródeł, które dostarczają jakichkolwiek spostrzeżeń i umożliwiają wnioskowanie na temat życia codziennego. Chodzi więc o wszelkiego rodzaju zwyczajowe dokumenty i dobra kultury, które pozwalają na odtworzenie codziennego życia Niemców w stolicy Kraju Warty. Oprócz „przepisów ustawowych”⁸, czyli ustaw i rozporządzeń administracji wojskowej i cywilnej ustanowionej w Kraju Warty 26 października 1939 r., należy tu wykorzystać źródła historiografii codziennej, a w szczególności: „akta sądowe”, „spisy podatkowe”, „petycje” czy „księgi kościelne”⁹. Oprócz mediów okresu, takich jak gazety i magazyny ilustrowane, broszury reklamowe czy cenniki, książki kucharskie czy menu i karty zakupowe, programy teatralne i plakaty filmowe, istnieją dokumenty takie, jak: pamiętniki, wspomnienia, korespondencja oraz wypełnione formularze, umowy, rachunki i ilustracje (np. zdję-

⁶ D. van Laak, *Alltagsgeschichte* [w:] *Neue Themen und Methoden der Geschichtswissenschaft* (=Aufriß der Historischen Wissenschaften. Bd. 7), hrsg. v. M. Maurer, Stuttgart 2003, s. 14–80, tu: s. 18. Por. także A. Lüdtkke, *Was ist und wer treibt Alltagsgeschichte?* [w:] *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*, hrsg. v. A. Lüdtkke, Frankfurt a.M.–New York 1989, s. 9–47.

⁷ Por.: N. Elias, *Zum Begriff des Alltags* [w:] *Materialien zur Soziologie des Alltags* (=Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. Sonderheft 20/1978), hrsg. v. K. Hammerich, M. Klein, Opladen 1978, s. 22–29, tu: s. 26–29.

⁸ M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft. Soziologie, Unvollständig. 1919–1920*, Max-Weber-Gesamtausgabe, Bd. 23, hrsg. v. K. Borchardt, E. Hanke, W. Schuchter, Tübingen 2013, s. 160.

⁹ D. van Laak, *Alltagsgeschichte...*, s. 40.

cia), umożliwiające wgląd w życie codzienne¹⁰. Ponadto powinny być wykorzystywane zarówno dokumenty dźwiękowe, jak i filmowe, spośród których wiele starszych dokumentów zostało już przekazanych w formie cyfrowej. Zasoby kultury materialnej obejmują meble i artykuły gospodarstwa domowego, a także odzież lub zabawki¹¹, które są eksponowane w muzeach lub w Domach Historii budowanych od lat 90. XX w. Jednak ze wszystkich tych źródeł dokumenty osobiste mogą mieć szczególną wartość, jeśli opisują życie codzienne lub zawierają jego oceny. Zazwyczaj można je znaleźć w archiwach, które pokrótce przedstawiono poniżej¹².

1.2. Archiwa względnie zbiory dokumentów dotyczące życia codziennego Niemców w Kraju Warty

1.2.1. Archiwa państwowe

Archiwa państwowe, pomimo że ich zbiory pierwotnie koncentrują się zwłaszcza na aktach administracyjnych, powinny być brane pod uwagę podczas badań nad historią codzienności, zwłaszcza w odniesieniu do przechowywanych w nich spuścizn i środków masowego przekazu badanego okresu. Dotyczy to w niniejszym przypadku w szczególności **Archiwum Państwowego w Poznaniu** i **Archiwum Federalnego w Berlinie** (*Bundesarchiv Berlin*)¹³. Ponadto odpowiednie dokumenty gromadzi również **Archiwum Wojskowe we Fryburgu** (*Bundesarchiv Militärarchiv in Freiburg*)¹⁴. Dla tego projektu szczególnie ważne są również zasoby *Lastenausgleichsarchiv* w **Archiwum Federalnym w Bayreuth** (*Bundesarchiv Bayreuth*)¹⁵. Jego dokumentacja dotycząca Wschodu, stworzona w latach 50., zawiera około 30 tys. metrów pól z relacjami na temat doświadczeń z ostatnich miesięcy II wojny światowej oraz „o warunkach gospodarczo-bytowych na terenach byłego Wschodu”. Przechowywane są tam m.in. ankiety „dokumentujące wypę-

¹⁰ W. Schulze, *Ego-Dokumente: Annäherung an den Menschen in der Geschichte? Vorüberlegungen für die Tagung „Ego-Dokumente“* [w:] *Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte*, hrsg. v. W. Schulze, Berlin 1996, s. 11–30, tu: s. 13–17.

¹¹ Za: D. van Laak, *Alltagsgeschichte...*, s. 53 i nast.

¹² Kulturowo-naukowy „zwrot archiwalny”, naładowany „metaforycznie” przez Michela Foucaulta i Jacques’a Derride; por.: M. Friedrich, *Die Geburt des Archivs. Eine Wissensgeschichte*, München 2013, s. 21–23, tu: s. 22.

¹³ Archiwum Państwowe w Poznaniu, <http://poznan.ap.gov.pl/> (dostęp: 22 czerwca 2022 r.); Bundesarchiv, <https://www.bundesarchiv.de/DE/Navigation/Home/home.html> (dostęp: 22 czerwca 2022 r.).

¹⁴ Bundesarchiv, Freiburg, <https://www.bundesarchiv.de/DE/Navigation/Meta/Ueberuns/Dienstorte/Freiburg-im-Breisgau/freiburg-im-breisgau.html> (dostęp: 22 czerwca 2022 r.).

¹⁵ Bundesarchiv, Bayreuth, <https://www.bundesarchiv.de/DE/Content/Artikel/Ueberuns/Dienstorte/bayreuth.html> (dostęp: 22 czerwca 2022 r.).

dzenie Niemców z Europy Środkowo-Wschodniej i Południowo-Wschodniej, raporty administracji, gospodarki i spraw bieżących z lat 1919–1945 z terenów na wschód od Odry i Nysy”. Przegląd zasobów wymienionych archiwów państwowych można uzyskać w Internecie.

1.2.2. Niemieckie Archiwum Pamiętnikarskie w Emmendingen (*Deutsches Tagebucharchiv, DTA*)

Założone w 1998 r. jako prywatne stowarzyszenie DTA gromadzi, przechowuje i przetwarza wyłącznie egodokumenty¹⁶. W 2019 r. zrzeszało ono około 600 członków. Jest finansowane ze składek członkowskich, darowizn oraz prywatnych i państwowych dotacji, które pokrywają bieżące koszty utrzymania archiwum. Według stanu z lutego 2022 r. przechowuje się tam ponad 24,5 tys. dokumentów (w tym 17 951 dzienników, 3804 wspomnienia, 3392 zbiory listów i 204 571 pojedynczych listów) pochodzących od 4,7 tys. osób. Niektóre z tych dokumentów zostały w małym nakładzie opublikowane. Budynek archiwum i jego siedziba mieszczą się w ścisłym centrum Emmendingen. Zatrudniony jest w nim pełnoetatowy kierownik placówki oraz współpracownik naukowy na pół etatu. Koordynują oni pracę wolontariuszy, którzy swoim trudem i nieodpłatną pracą archiwizują i dokumentują zgromadzone źródła, umożliwiając tym samym funkcjonowanie archiwum. Ich pracy zawdzięcza się m.in. to, że większość spośród 6,5 tys. rękopisów sporządzonych tzw. pismem gotyckim (*Kurrentschrift*) oraz stenogramów poddano transliteracji. Zaledwie 22% zbiorów jest dostępne w wersji cyfrowej, ale badacze mogą swobodnie przy pomocy słów kluczowych, takich jak: nazwy miejscowości bądź nazwiska, odnajdywać i zamówić poszukiwane źródła i dokumenty oraz korzystać z pomocy obsługi. Za skorzystanie z archiwum pobierana jest opłata, dzienna stawka za dostarczenie dokumentów do stanowiska pracy wynosi 25 €, zmniejszone w wypadku badań kilkudniowych; dla studentów koszty są niższe.

1.2.3. Zbiór dokumentów w Instytucie Herdera w Marburgu (*Herder-Institut [DSHI], Marburg*)

Dokumenty dotyczące osiedlonych w Poznaniu Niemców bałtyckich znajdują się głównie w Instytucie Herdera w Marburgu, który „nie stanowi jednak ciągłości instytucjonalnej” z placówką o tej samej nazwie w Rydze¹⁷. Instytut w Rydze istniał od 1921 r. do początku 1940 r. jako prywatna szkoła wyż-

¹⁶ Deutsches Tagebucharchiv, Über uns, <https://tagebucharchiv.de/tagebucharchiv/ueber-uns/> (dostęp: 22 czerwca 2022 r.); Deutsches Tagebucharchiv, Rechercheservice <https://tagebucharchiv.de/rechercheservice/> (dostęp: 22 czerwca 2022 r.).

¹⁷ Herder-Institut, Entdeckungen, <https://www.herder-institut.de/digitale-angebote/archivale-des-monats/2014/mai.html> (dostęp: 22 czerwca 2022 r.).

sza uznawana przez państwo. Instytut w Marburgu działa natomiast w ramach Wspólnoty Leibniza (*Institut der Leibniz-Gemeinschaft*) jako „centrum badań Europy Środkowo-Wschodniej” i jest finansowany przez Republikę Federalną Niemiec wraz z krajami związkowymi pod nadzorem Hesji¹⁸. Instytut został założony w 1950 r. pod znakiem zimnej wojny, w celu prowadzenia badań naukowych nad „niemieckimi dokonaniem” na Wschodzie i wpisał się w ugruntowaną na początku lat 20. tradycję wschodnich badań, które były finansowane przez Wspólnotę Nauki Niemieckiej (*Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft*) i wyrosła z niej w 1929 r. Niemiecką Fundację Badawczą (*Deutschen Forschungsgemeinschaft*, DFG). Wielu z jej badaczy należało do NSDAP lub podległych jej organizacji. W okresie powojennym jako „wypędzeni lub uchodźcy” szukali dla siebie nowych zadań w Republice Federalnej Niemiec. W nowo utworzonym Instytucie w Marburgu DFG zamierzało „wyegzekwować określoną normę «apolitycznych» badań naukowych nad wschodem”, gwarantujących realizację zasad zachodnioniemieckich¹⁹. Cel ten miał jednak zostać osiągnięty dopiero po wdrożeniu nowej polityki wschodniej realizowanej w ramach rządu socjalliberalnego. Jeszcze w połowie lat 80. tacy historycy jak Christoph Kleßmann, Ingo Haar i Michael Fahlbusch, zarzucali pozauniwersyteckim ośrodkom badawczym nad zagadnieniami wschodnioniemieckimi generalne lekceważenie polityki odprężenia lat 70. i zezwolenie na jednostronne polityczne ich instrumentalizowanie²⁰. Instytut Herdera, który zatrudniał w 2020 r. łącznie około 80 pracowników²¹, tworzy imponujący kompleks budynków na zamku Marburg. W swoich zasobach, podzielonych na „obszary zagadnień”, chroni około pół miliona jednostek multimedialnych z kolekcją nagraniem muzyki, zbiorem samizdatu i zbiorem prasowym. Oprócz publikacji posiada również zbiór map obejmujący ponad 45 tys. arkuszy map, 1,2 tys. starych map i 6,3 tys. zdjęć lotniczych z lat 1942–1945²². Obszar badawczy skupiający się na krajach bałtyckich stanowi „kolekcja dokumentów” obejmująca 1,3 tys. metrów bieżących półek z dokumentami. Zasoby dotyczące tego obszaru można przeglądać za pośrednictwem portali internetowych, zamawiać online i przeglądać na miejscu

¹⁸ Herder-Institut, <https://www.herder-institut.de/startseite.html> (dostęp: 22 czerwca 2022 r.).

¹⁹ C.R. Unger, *Ostforschung in Westdeutschland. Die Erforschung des europäischen Ostens und die Deutsche Forschungsgemeinschaft 1945–1975*, Stuttgart 2007, s. 9, 31–35.

²⁰ Tamże, s. 125–127, 305–310; T. Kleindienst, *Die Entwicklung der bundesdeutschen Ost-europaforschung im Spannungsfeld zwischen Wissenschaft und Politik*, Marburg 2009, s. 9 i nast., 167–184.

²¹ Herder-Institut, Personen, <https://www.herder-institut.de/institut/personal/> (dostęp: 22 czerwca 2022 r.).

²² Herder-Institut, Über uns, <https://www.herder-institut.de/ueber-uns/> (dostęp: 22 czerwca 2022 r.).

po wcześniejszej rejestracji. Korzystanie z zasobów jest bezpłatne, podobnie jak udzielane informacje ustne i proste pisemne. Opłaty za usługi są rozliczane w zależności od strefy pracy, zgodnie z projektem kosztów, który można wyświetlić w zakładce „Obsługa”. Po niskich cenach dostarczane są elementy cyfrowe z przeznaczeniem do celów naukowych.

1.2.4. *Inne instytuty badawcze zbiorów na temat życia codziennego w Kraju Warty*
Obok Instytutu Herdera i oprócz pozauniwersyteckich placówek w Herne i Fryburgu należy wspomnieć również o archiwum **Fundacji Carla Schirrena**, która powstała w Lüneburgu na początku lat 50 XX w. Fundacja ta wraz z **Niemiecko-Bałtycką Fundacją Kulturalną** *Deutsch-Baltische Kulturstiftung e.V.*) tworzy organizację o nazwie **Niemiecko-Bałtycka Praca Kulturalna** (*Deutsch-Baltisches Kulturwerk*)²³. W efekcie gromadzone są tam dokumenty Niemców bałtyckich pochodzące z czasów zarówno przed ich tzw. przesiedleniem, jak i po nim. Po ustanowieniu przez Pełnomocnika Rządu Federalnego ds. Kultury i Mediów (BKM) w 2018 r. powołana komisja postanowiła, że zgromadzony tam zbiór źródeł jest kulturowo-historycznie niezwykle cenny i w rozumieniu § 96 *Bundesvertriebenengesetz* (BVFG), istotny dla kultury i historii Niemców bałtyckich. *Baltisches Kulturwerk* dąży do gruntownej rewizji swojej tektoniki archiwalnej w celu systematycznego rejestrowania tych źródeł. Ponadto były kierownik zbiorów dokumentów Instytutu Herdera, dr Peter Wörster, zrealizował tam projekt, którego zalecenia dotyczące działań nie zostały jeszcze wdrożone²⁴. Z archiwum można obecnie korzystać jedynie na żądanie. „Biblioteka Carla Schirrena” znajduje się również w katalogu online znajdującej się tam biblioteki zasobu lüneburskiego w Instytucie Północno-Wschodnim i zawiera około 170 tys. pozycji medialnych. Ten **Północno-Wschodni Instytut / Instytut Kultury i Historii Niemców w Europie Północno-Wschodniej** (*Nordost Institut/Institut für Kultur und Geschichte der Deutschen in Nordosteuropa e.V.* (IKGN e.V.) *an der Universität Hamburg*) założony w 2002 r. na Uniwersytecie w Hamburgu jest finansowany głównie z funduszy federalnych. Zgodnie z koncepcją przyjętą przez niemiecki rząd federalny ma on na celu badanie i prezentację niemieckiej kultury i historii w Europie Wschodniej, współpracując z uczelniami wyższymi, a w szczególności z Uniwersytetem w Hamburgu²⁵.

²³ Deutsch-Baltisches Kulturwerk, Sammeln/Bewahren, <https://www.db-kulturwerk.de/sammeln-bewahren> (dostęp: 22 czerwca 2022 r.).

²⁴ Deutsch-Baltisches Kulturwerk, Carl-Schirren-Archiv, <https://www.db-kulturwerk.de/archiv> (dostęp: 22 czerwca 2022 r.).

²⁵ Nordost Institut, <https://www.ikgn.de/> (dostęp: 22 czerwca 2022 r.) oraz Nordost Institut, Informationen <https://www.ikgn.de/institut/informationen-zum-nordost-institut.html> (dostęp: 22 czerwca 2022 r.).

Tak więc warto uwzględnić również mniejsze instytuty naukowe i biblioteki, takie jak np. ta w Lüneburgu, w celu poszukiwania materiałów archiwalnych dotyczących historii życia codziennego ludności niemieckiej w Kraju Warty. Należy do nich instytut, który nazywa siebie biblioteką, ale przechowuje również obszerny materiał archiwalny na ten badany temat. Jest to **Biblioteka Martina Opitza** (*Martin-Opitz-Bibliothek*, MOB) w Herne, założona w 1990 r., która wyłoniła się z założonej tam w 1948 r. miejskiej „Biblioteki Wschodu”. Biblioteka jest finansowana przez Republikę Federalną Niemiec, kraj związkowy Nadrenia Północna-Westfalia oraz miasto Herne. Jest wspierana finansowo również przez Stowarzyszenie Regionalne Westfalii-Lippe (*Landschaftsverband Westfalen-Lippe*). Zakres zbiorów MOB to cała Europa Środkowo-Wschodnia, Wschodnia i Południowo-Wschodnia, z naciskiem na dzisiejszą zachodnią Polskę, czyli dawne niemieckie tereny wschodnie²⁶. Z darowizn i spadków oraz innych zbiorów przejęto m.in. bibliotekę Towarzystwa Historycznego Warmii (*Historischen Vereins für Ermland*), Archiwum Niemców Galicyjskich (*Galiziendeutsche Archiv*) oraz archiwa Niemców z centralnej Polski i Wołynia. Ponadto zdeponowano i udostępniono tam Archiwum Towarzystwa Historycznego Wołynia (*Archiv des Historischen Vereins Wollhynien*) i Archiwum Związku Niemieckich Stosunków Kulturalnych za Granicą (*Archiv des Vereins für Deutsche Kulturbeziehungen im Ausland*, VDA) oraz Bibliotekę Grupy Badań Wschodnioniemieckiej Rodziny (*Bibliothek der Arbeitsgemeinschaft ostdeutscher Familienforscher*). Wspierane przez MOB jest ponadto stowarzyszenie Cyfrowe Forum Centralnej i Środkowej Europy (*Digital Forum Central and Eastern Europe*). Zbiór obejmuje obecnie łącznie około 360 tys. tytułów książek, 12 tys. czasopism i 10 tys. map, w tym 1110 planów miast. Zbiory te są dostępne w katalogu online, który zawiera także fragmenty zbiorów archiwalnych, a niektóre z nich udostępniane są użytkownikom bezpłatnie online w czytelni elektronicznej²⁷. Ze względu na zakres i obszar zbiorów Biblioteka im. Martina Opitza jest największą biblioteką specjalistyczną w Niemczech.

Wśród wymienionych wcześniej zachodnioniemieckich pozauniwersyteckich placówek badawczych wykazujących w okresie powojennym orientację polityki rewizjonistycznej można wskazać **Instytut Etnologiczny Niemców w Europie Wschodniej** (*Institut für Volkskunde der Deutschen des östlichen Europa*, IVDE) we Fryburgu Bryzgowijskim. Instytut ten podlega Ministerstwu Spraw Wewnętrznych Badenii-Wirtembergii²⁸. Wyłonił

²⁶ Martin-Opitz-Bibliothek, Anmelden, <https://martin-opitz-bibliothek.de/de/uber-die-mob/uber-die-bibliothe> (dostęp: 22 czerwca 2022 r.).

²⁷ Martin-Opitz-Bibliothek, Tutorial: Elektronischer Lesesaal, <https://martin-opitz-bibliothek.de/de/recherche/beschreibungen/elektronischer-lesesaal> (dostęp: 22 czerwca 2022 r.).

²⁸ H.-W. Retterath, *Das Institut für Volkskunde der Deutschen des östlichen Europa* (IVDE), Freiburg [w:] *Alltag, Kultur, Wissenschaft*, hrsg. v. S. Friedreich, I. Spieker, Bd. 3: *Die volkskun-*

się z *Forschungsstelle für die Volkskunde der Heimatvertriebenen*, ośrodka założonego około 1950 r. przez folklorystę Johannes Künziga (1897–1982), a w 1964 r. został przejęty przez kraj związkowy Badenia-Wirtembergia jako *Institut für ostdeutsche Volkskunde*, od 1983 r. nazywany od nazwiska jego założyciela *Johannes-Künzig-Institut für ostdeutsche Volkskunde*. Nazwa ta utrzymana została do 2013 r., kiedy to instytut otrzymał swoje obecne opisowe i merytorycznie uzasadnione miano. Nagrania cyfrowe archiwum Instytutu we Fryburgu gromadzą w swoich zbiorach „jedną z największych kolekcji zdjęć w Niemczech” dotyczącą „kultury Niemców w Europie Wschodniej i z Europy Wschodniej”²⁹. Niektóre z nich sięgają do działalności dokumentacyjnej Künziga sięgającej okresu jeszcze sprzed narodowego socjalizmu, kiedy to początkowo zbierał teksty i pieśni ludowe w Badeni. Od lat 30. Künzig utrzymywał warunki życia potomków niemieckich emigrantów w południowo-wschodniej Europie. We fryburskim „Katalogu plus” można między innymi przeglądać online zbiory biblioteki IVDE. Obejmuje on ponad 30 tys. tomów i 1325 periodyków z 350 bieżącymi czasopismami. Podejmowane są starania o uzupełnienie liczącej już ponad 800 tytułów kolekcji listów i ulotek (*Heimatsbriefe*) Niemców z Europy Wschodniej i Południowo-Wschodniej wydanych po 1945 r. Ponadto należy uwzględnić inne instytuty konkurujące ze sobą w zakresie badań na temat Europy Środkowej i Wschodniej: oprócz dwóch dużych placówek pozauniwersyteckich w Ratyzbonie i Stuttgarcie istnieje również instytut uniwersytecki w Monachium.

Instytut Studiów nad Europą Wschodnią i Południowo-Wschodnią (*Institut für Ost- und Südosteuropaforschung*, IOS) w Ratyzbonie jest – podobnie jak Instytut Marburski – instytucją badawczą finansowaną przez Republikę Federalną Niemiec i jej kraje związkowe³⁰. Instytut został założony w 2012 r. w celu zjednoczenia wcześniejszych instytutów monachijskich: Instytutu Południowo-Wschodniego (*Südost-Institut*), założonego w 1930 r., oraz istniejącego od 1952 r. Instytutu Europy Wschodniej (*Osteuropa-Institut*). Od 2017 r. są one częścią Stowarzyszenia Leibniza. Instytut Leibniza w Ratyzbonie wraz z mieszczącym się tam również **Instytutem Prawa Wschodniego w Monachium** (*Institut für Ostrecht*, München) tworzą **Centrum Nauki Europy Wschodniej i Południowo-Wschodniej** (*Wissenschaftszentrum Ost- und Südosteuropa*) jako wspólną placówkę badawczą Europy

dlich-kulturanthropologischen Institute und Landesstellen, Dresden 2021, s. 92–110. Dostęp do zapisu w PDF: <https://www.isgv.de/publikationen/details/alltag-kultur-wissenschaft> (dostęp: 22 czerwca 2022 r.). Zob. też: Institut für Volkskunde der Deutschen des östlichen Europa, <https://ivdebw.de/institut/profil>. <https://ivdebw.de/institut/profil/geschichte> (dostęp: 22 czerwca 2022 r.).

²⁹ Por.: H.-W. Retterath, *Das Institut...*, np. s. 103, 111.

³⁰ Leibniz-Institut für Ost- und Südosteuropaforschung, Über das Institut, <https://leibniz-ios.de/institut/ueber-das-institut> (dostęp: 22 czerwca 2022 r.).

Wschodniej i Południowo-Wschodniej³¹. Placówka ta gromadzi i kataloguje literaturę naukową z zakresu historii, ekonomii, prawa, polityki, literatury i językoznawstwa (sławistyka, finougrystyka, rumunistyka, albanologia), regionalistyka, społeczeństwo, kultura i religia wszystkich krajów Europy Wschodniej i Południowo-Wschodniej i posiada bibliotekę liczącą łącznie około 340 tys. mediów³².

Jeszcze dłuższą historię ma **Instytut Stosunków Międzynarodowych w Stuttgarcie** (*Institut für Auslandsbeziehungen*, IFA). Jego poprzednikiem było Muzeum i Instytut Informacji o Narodzie i Promowania Niemieckich Interesów za Granicą, które zostało założone w 1917 r. i przemianowany w tym samym roku na Niemiecki Instytut ds. Zagranicy (*Deutsche Auslands-Institut*, DAI)³³. W okresie Republiki Weimarskiej DAI funkcjonował zgodnie z konstytucją, po przejęciu władzy przez narodowych socjalistów działał zgodnie z zasadami narodowego socjalizmu i Trzeciej Rzeszy. Stuttgart od 1933 r. nosił miano Miasta Niemców za Granicą; tytuł ten został mu oficjalnie przyznany przez Hitlera w 1936 r. Po wojnie zmieniono nazwę instytutu. Od tego czasu jest on wspierany przez Federalne Ministerstwo Spraw Zagranicznych, kraj związkowy Badenia-Wirtembergia i miasto Stuttgart w promowaniu „wymiany artystycznej i kulturalnej w programach wystawienniczych, dialogowych i konferencyjnych” oraz w działaniu jako „centrum kompetencji w zakresie zagranicznej kultury i polityki edukacyjnej”³⁴. Biblioteka jest otwarta trzy dni w tygodniu i można z niej korzystać bezpłatnie. Posiada 440 tys. woluminów i 700 bieżących czasopism³⁵. Instytut w Stuttgarcie, podobnie jak w innych dużych nieuniwersyteckich instytutach badań Wschodu w Marburgu oraz w monachijskich placówkach będących prekursorami Instytutu Leibniza w Ratyzbonie, stanowi połączenie polityki i nauki, „konceptę koncentracji badań nad niemieckością”³⁶ w Republice Weimarskiej i Trzeciej Rzeszy, od okresu powojennego do lat 80. i 90. Przechowywano w nich więcej materiałów niż na uniwersytetach. Jednak już w 1953 r. wielu profesorów, którzy zorganizowali się w Słowiańską Grupę Studiów przy Niemieckim Towarzystwie Studiów Europejskich, zdystanso-

³¹ Institut für Ostrecht, <http://www.ostrecht.de/> (dostęp: 22 czerwca 2022 r.); Wissenschaftszentrum Ost- und Südosteuropa Regensburg, <https://www.wios-regensburg.de/> (dostęp: 22 czerwca 2022 r.).

³² Leibniz-Institut für Ost- und Südosteuropaforschung, Bibliothek, Bestand, <https://leibniz-ios.de/bibliothek/ueber-die-bibliothek/bestand> (dostęp: 22 czerwca 2022 r.).

³³ Institut für Auslandsbeziehungen, Forschung, <https://www.ifa.de/forschung> (dostęp: 22 czerwca 2022 r.).

³⁴ Institut für Auslandsbeziehungen, <https://ifa-portal.rexx-recruitment.com/> (dostęp: 22 czerwca 2022 r.).

³⁵ Institut für Auslandsbeziehungen, Bibliothek, <https://www.ifa.de/forschung/bibliothek/> (dostęp: 22 czerwca 2022 r.).

³⁶ C.R. Unger, *Ostforschung in Westdeutschland...*, s. 125.

wało się od „dyletantyzmu i upolitycznienia” w badaniach wschodnioniemieckich³⁷.

Na koniec jako instytucję uniwersytecką należy wymienić **Instytut Kultury i Historii Niemieckiej Europy Południowo-Wschodniej** (*Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas e.V.*, IKGS) na Uniwersytecie Ludwika Maksymiliana w Monachium³⁸. W jego archiwum znajdują się dokumenty pisarzy, publicystów i naukowców, zwłaszcza z XX i XXI w. z Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej, szczególnie z Rumunii, Węgier i Niemiec³⁹. W zbiorach znajduje się około 30 spadków i spuścizn, zbiory materiałów i archiwalia fotograficzne dotyczące historii i literatury Europy Południowo-Wschodniej. Ponadto w archiwum można obejrzeć mikrofilmy i pliki PDF dotyczące rzadkich niemieckojęzycznych czasopism z południowo-wschodniej Europy. Część zbiorów archiwalnych jest dostępna online. Wymieniony instytut uniwersytecki dysponuje również wypożyczalnią, która jest połączona w sieć wypożyczalni międzybibliotecznych⁴⁰. Obejmuje zbiór ok. 19 tys. książek, 1 tys. czasopism oraz płyt DVD, CD i mikromateriałów z głównych punktów gromadzących zbiory dotyczące Europy Środkowo-Wschodniej i Południowo-Wschodniej.

2. Wspomnienia na temat życia codziennego w stolicy Kraju Warty – Poznaniu

Aby umożliwić wgląd w prowadzone badania, poniżej zostaną przytoczone i zinterpretowane niektóre egodokumenty. Stanowią je na przykład „wojenne listy młodego nauczyciela” przechowywane w DTA Emmendingen: są one adresowane do rodziny szeregowca stacjonującego tymczasowo w Poznaniu i dotyczą życia w mieście⁴¹. Odzwierciedlają historię miłosną, która rozwija się pomiędzy ich autorem a młodą szwedzką szlachcianką, która to historia kończy się tragicznie wraz z jego śmiercią.

Pamiętnik Ingrid Tornow naświetla czytelnikom, jak bardzo niemiecka ludność cywilna miasta usiłowała jesienią 1944 r. podtrzymać w sobie wiarę w „ostateczne zwycięstwo” (*Endsieg*). Pamiętnik został spisany przez au-

³⁷ Tamże, s. 127.

³⁸ Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas, <https://www.ikgs.de/> (dostęp: 22 czerwca 2022 r.).

³⁹ Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas, Archiv, <https://www.ikgs.de/archiv> (dostęp: 22 czerwca 2022 r.).

⁴⁰ Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas, Bibliothek, <https://www.ikgs.de/bibliothek> (dostęp: 22 czerwca 2022 r.).

⁴¹ *Kriegsbriefe eines jungen Lehrers. 1941–1945*, hrsg. v. H. Schleberger, Pößneck 2004. Oryginał dokumentów przechowywany jest pod sygn. DTA-1068.

torkę dla jej brata Rolfa, który w tym czasie znajdował się w niewoli. Z wielkim zaangażowaniem i emocjonalnie opisała znajdującemu się w niewoli bratu przebieg narodowo-socjalistycznej, uroczystej piątej rocznicy istnienia Kraju Warty 5 listopada 1944 r.:

Dziś Kraj Warty obchodzi uroczyście swoje piąte urodziny: 5 lat krainą rządzą Niemcy, 5 lat twórczej pracy i odbudowy. Jednak w tym roku uroczystości nie były takie radosne, jak dotychczas. Miasta nie przyozdobiono flagami i dekoracjami. Panowała poważna atmosfera, całość miała bardzo umiarkowany charakter. Członkowie Volkssturmu z Kraju Warty, żołnierze oraz pogromcy powstania warszawskiego maszerowali dumnie w obecności Gauleitera, Reichsführera SS Himmlera, Daluege'a i Guderiana. Mężni żołnierze, którzy stłumili powstanie warszawskie, maszerowali w obecności Polaków, jak gdyby chcieli im dać nauczkę, by widzieli, co ich czeka, jeśli zaczną znów rozrabiać! Za nimi szły długie kolumny Volkssturmu⁴².

Dalej autorka pisze: „Musimy uzbroić się w cierpliwość, potem jednak wszystko się odmieni i świat ujrzy, że w Niemczech wrze praca, po której nastanie dzień wielkiego zwrotu wydarzeń. Jesteśmy tym razem dumni z naszych...”⁴³. Widać w tym miejscu, że sięganie do samej transkrypcji jest niewystarczające. W celu krytycznej analizy źródła trzeba sięgnąć po oryginał, tym bardziej jeżeli dążymy do analizy szerszego obrazu sytuacji. Aby porównać ocenę nastroju wśród ludności niemieckiej jesienią 1944 r., możemy na szczęście wykorzystać też pamiętnik siostry Ingrid, Gisliny, który również zachował się w Niemieckim Archiwum Pamiętnikarskim w Emmendingen. Nosi on tytuł „Dni przeżyć” (*Tage des Überlebens*) i rozpoczyna się od słów:

Nasza klasa 8a Szkoły Hannsa-Bochnika była właśnie w okresie maturalnym, choć nie wiadomo było, czy w ogóle doczekamy się zakończenia roku. Trwająca przez wiele tygodni udręka niewiedzy na temat naszego losu gwałtownie się zakończyła zaraz po nastaniu działań wojennych. 4 listopada powiadomiono naszą klasę: jutro ostatni dzień szkoły. Wszystkie uczennice niedługo otrzymają powołanie do Służby Pracy Rzeszy. Pisemne powołania są już w drodze – było to rozporządzenie odgórne. W tym miejscu zakończyła się moja edukacja szkolna i najbardziej beztrudny czas mojego życia⁴⁴.

O tym, że wspomnienia te zostały spisane z perspektywy przyszłości, świadczy nie tylko użycie czasu przeszłego. Również narracja jest bardziej wyważona i zdystansowana, co diametralnie różni jej ocenę wydarzeń od mocno subiektywnego pamiętnika siostry. Ostatnie cytowane powyżej zdanie koń-

⁴² DTA, Tagebuch. [Posen] 5.1.1944, sygn. DTA-3682, s. 3.

⁴³ Tamże, s. 4.

⁴⁴ DTA, Tage des Überlebens. Meine Erlebnisse in der Zeit vom 7. November 1944 bis 12. Juli 1945. Posen, 4.11.1944, sygn. DTA-3683, s. 1.

czy tekst Gisliny lakonicznym acz ubolewającym stwierdzeniem o przymusowym przerwaniu dotychczasowego życia.

Czytelnik zwraca w tym miejscu uwagę na pozbawioną trosk o toczące się wydarzenia na wojnie, codzienną rzeczywistość ludności niemieckiej w Poznaniu. Tym samym widzimy, że najważniejszych wypowiedzi na temat życia codziennego i mentalności świadków wydarzeń należy często szukać między wierszami.

Jednak nie wszystkie wspomnienia nasycone są refleksyjnością tak jak powyższy tekst. Obrazuje to przykład Niemców bałtyckich. W ramach postanowień paktu Ribbentrop–Mołotow ludność ta została zmuszona do „zasiedlenia” terenów Kraju Warty⁴⁵. Zajmowali gospodarstwa, domy i mieszkania zamieszkiwane dotychczas przez ludność polską lub żydowską, która została wywłaszczona i wypędzona na teren Generalnego Gubernatorstwa. Zanim wprowadzili się do nowego miejsca zamieszkania, rejestrowano ich w urzędzie migracyjnym:

W Poznaniu przygotowano w halach sportowych i innych dużych salach wyścielone słomą noclegi dla kobiet, mężczyzn, starców i młodzieży, których rozdzielano według kryterium wieku. Lucie stanowczo zaprotestowała i przeforsowała, by została razem z dziećmi i teściową. Mnie przydzielono do obozu przesiedleńczego dla mężczyzn. Następnie przekierowano nas do centrali osadniczej, po czym otrzymaliśmy niemieckie paszporty i nas „zarejestrowano”. Cała rodzina została osiedlona na pobliskim gospodarstwie⁴⁶.

W innych wspomnieniach przedstawiono to następująco:

Przez Szczecin dostaliśmy się do Poznania i z wielkim trudem udało nam się dotrzeć do przedmieścia, w którym byli już Hans i Christel. Mieszkali przy ulicy Grätzer-Straße, w ładnym domu z ogródkiem. Było potwornie zimno, a dom był słabo ogrzany, bo miał popsute piece. Cieszyliśmy się jednak tym, że jesteśmy tutaj wszyscy razem z dziećmi i nic nam nie przeszkadzało. Kiedy żmudny proces rejestracji w urzędzie migracyjnym naprzeciwko pałacu nareszcie dobiegł końca (trwało to od rana do wieczora) i otrzymaliśmy niemieckie paszporty, zaczęliśmy ubiegać się o nadanie gospodarstwa rolnego. Pierwotnie mówiono nam, że Rudolf otrzyma tylko działkę o wielkości do 500 mórg. Udało nam się jednak przeforsować, by otrzymał 1000 mórg [...]. Rodacy, który mieli prawo do nadania ziemi rolnej, zrzeszali się w instytucji *Ostland*. Był to istny parlament. W ogóle Poznań był piękny pod wieloma względami, a było w nim pełno znajomych i krewnych. Podobnie mogło być jedynie w Rydze, bo w małym centrum Poznania zebrano się wszystko z ziem bałtyckich. Dopiero gdy zakończono nadawanie ziem, przepelnione dotychczas miasto stało się mniej tłoczne⁴⁷.

⁴⁵ Der Menscheneinsatz. Grundsätze, Anordnungen und Richtlinien. Hrsg. von der Hauptabteilung I des Reichskommissariats für die Festigung deutschen Volkstums [Berlin] 1940, s. 18.

⁴⁶ Herder-Institut (DSHI), sygn. 140, Balt. 702, 9, s. 19.

⁴⁷ DSHI, sygn. 140, Balt. 702, 11, s. 186 i nast.

Niniejszy dokument obrazuje w sposób oczywisty, jak przez kompletne ignorowanie sytuacji poprzednich właścicieli nieruchomości postawa Niemców bałtyckich nabiera charakteru roszczeniowego. Postawa ta jest jednak z pewnych względów zrozumiała, ponieważ rząd narodowo-socjalistyczny obiecał tym ludziom nową ojczyznę na terenach Rzeszy. Niezrozumiałe pozostaje jednak, dlaczego nieszczęście, które spotkało poprzednich właścicieli tych ziem, zostaje całkowicie przemilczane przez autorów.

3. Perspektywy

Zaprezentowane niemieckie instytucje naukowe, a w szczególności ich archiwa i biblioteki, koncentrują się na promowaniu badań nad historią Europy Środkowo-Wschodniej. Przy wsparciu finansowym Republiki Federalnej Niemiec i krajów związkowych realizują one obecnie wielopłaszczyznowe podejście do badań, które przewyciężyło tradycyjne niemiecko-narodowościowe badania Wschodu prowadzone aż do lat 80. XX w. W związku z tym np. w § 2 ust. 1 statutu Instytutu Herdera w Marburgu cele jego działania przedstawiono następująco:

Instytut Herdera, jako instytucja infrastruktury naukowej ze swoimi zbiorami i forum dyskusji naukowej, wspiera badania historyczne regionów i społeczeństw Europy Środkowo-Wschodniej w kontekście europejskim, ze szczególnym uwzględnieniem dziejów historycznych niemieckich ziem wschodnich i niemieckich obszarów osadniczych w Europie Środkowo-Wschodniej. W celu realizacji tych zadań Instytut Herdera prowadzi również własne badania naukowe⁴⁸.

W podobny sposób zdefiniowany jest również cel Niemiecko-Bałtyckiej Pracy Kulturalnej, wspomnianej wcześniej organizacji, której statut brzmi następująco:

Założone w 1932 r. Towarzystwo Carl-Schirren-Gesellschaft e. V. – Deutschbaltische Kulturwerk – z siedzibą w Lüneburgu, służy utrzymaniu, promocji i badaniu kultury i tradycji bałtycko-niemieckiej, gromadzeniu i zachowaniu materialnych dóbr kultury bałtyckich Niemiec oraz promowaniu zrozumienia międzynarodowego. W ten sposób realizuje wyłącznie i bezpośrednio cele naukowe, kulturalne i inne cele charytatywne w rozumieniu sekcji „Cele uprzywilejowane pod względem podatkowym” kodeksu podatkowego (obecnie §§ 51–68 OA); nie realizuje żadnych celów politycznych ani gospodarczych⁴⁹.

⁴⁸ §2, 1 Statut Instytutu Herdera z 15 kwietnia 1993 r. Dostępny jako PDF: Herder-Institut, Über uns, <https://www.herder-institut.de/ueber-uns/> (dostęp: 22 czerwca 2022 r.); Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung, Satzung, POL_Satzung_Herder-Institut_2021-10-18 (dostęp: 22 czerwca 2022 r.).

⁴⁹ §1, 1 Statut z 25 września 2021 r., zob. Deutsch-Baltisches Kulturwerk, Satzungen, <https://www.db-kulturwerk.de/satzung> (dostęp: 22 czerwca 2022 r.).

Ponieważ instytucje te widzą swoje zadania badawcze „w kategoriach europejskich” lub poświęcają je „międzynarodowemu zrozumieniu”, a tym samym dążą do narodowej homeostazy interesów w Europie, więc są zaangażowane również w interesy niemieckie.

Wykorzystanie przedstawionych tu dużych i małych instytutów badań naukowych na przykład do rekonstrukcji życia codziennego ludności niemieckiej w Poznaniu – stolicy okręgu Kraj Warty – rzuca nowe światło na ten wyjątkowo bolesny etap w historii stosunków polsko-niemieckich. Refleksja nad tym szczególnym czasem w historii stanowi nie tylko zadanie historyków, lecz dotyczy także wszystkich zainteresowanych polityką i historią.

Tłumaczenie: Bożena Górczyńska-Przybyłowicz

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Deutsches Tagebucharchiv (DTA)
 Tagebuch. [Posen] 5.1.1944, sygn. DTA-3682.
 Tage des Überlebens. Meine Erlebnisse in der Zeit vom 7. November 1944 bis 12. Juli 1945.
 Posen, 4.11.1944, sygn. DTA-3683.
 Herder-Institut (DSHI)
 Sygn. 140, Balt. 702, 9; 140, Balt. 702, 11.

Źródła drukowane

- Der Menscheneinsatz. Grundsätze, Anordnungen und Richtlinien. Hrsg. von der Hauptabteilung I des Reichskommissariats für die Festigung deutschen Volkstums [Berlin] 1940.

Opracowania

- Anschriften und Orientierungshilfen* [w:] *Archive und Sammlungen der Deutschen aus Polen: Erlebte Geschichte – bewahrtes Kulturgut*, bearb. v. P.E. Nasarski in Zusammenarbeit mit A.M. Koziol [Wiesbaden] 1992, s. 79–85.
 Elias N., *Zum Begriff des Alltags* [w:] *Materialien zur Soziologie des Alltags* (=Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. Sonderheft 20/1978), hrsg. v. K. Hammerich, M. Klein, Opladen 1978, s. 22–29.
 Friedrich M., *Die Geburt des Archivs. Eine Wissensgeschichte*, München 2013.
 Kleindienst T., *Die Entwicklung der bundesdeutschen Osteuropaforschung im Spannungsfeld zwischen Wissenschaft und Politik*, Marburg 2009.
Kriegsbriefe eines jungen Lehrers. 1941–1945, hrsg. v. H. Schleberger, Pößneck 2004.
 Laak D. van, *Alltagsgeschichte* [w:] *Neue Themen und Methoden der Geschichtswissenschaft* (=Aufriß der Historischen Wissenschaften. Bd. 7), hrsg. v. M. Maurer, Stuttgart 2003, s. 14–80.
 Lüdtker A., *Was ist und wer treibt Alltagsgeschichte?* [w:] *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*, hrsg. v. A. Lüdtker, Frankfurt a.M.–New York 1989, s. 9–47.
 Madajczyk C., *Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939–1945*, Berlin [Ost] 1987.

- Retterath H.-W., *Das Institut für Volkskunde der Deutschen des östlichen Europa (IVDE)*, Freiburg [w:] *Alltag, Kultur, Wissenschaft*, Bd. 3: *Die volkskundlich-kulturanthropologischen Institute und Landesstellen*, hrsg. v. S. Friedreich, I. Spieker, Dresden 2021, s. 92–110.
- Rutowska M., *Die Aussiedlung von Polen und Juden aus den in das Dritte Reich eingegliederten Gebieten ins Generalgouvernement in den Jahren 1939–1941* [w:] *Umgesiedelt – Vertrieben. Deutschbalten und Polen 1939 im Warthegau*, E. Neander, A. Sakson, Beiträge einer Tagung v. 16.–18.10.2009 in Poznań, Marburg 2010, s. 43–51.
- Rutowska M., *Nationalsozialistische Verfolgungsmaßnahmen gegenüber der polnischen Zivilbevölkerung in den eingegliederten polnischen Gebieten* [w:] *Polen unter deutscher und sowjetischer Besatzung 1939–1945*, hrsg. v. J.A. Mlynarczyk, Osnabrück 2009, s. 197–216.
- Schulze W., *Ego-Dokumente: Annäherung an den Menschen in der Geschichte? Vorüberlegungen für die Tagung „Ego-Dokumente“* [w:] *Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte*, hrsg. v. W. Schulze, Berlin 1996, s. 11–30.
- Unger C.R., *Ostforschung in Westdeutschland. Die Erforschung des europäischen Ostens und die Deutsche Forschungsgemeinschaft 1945–1975*, Stuttgart 2007.
- Weber M., *Wirtschaft und Gesellschaft. Soziologie, Unvollständig. 1919–1920*, Max-Weber-Gesamtausgabe, hrsg. v. K. Borchardt, E. Hanke, W. Schuchter, Bd. 23, Tübingen 2013.

Netografia

- Archiwum Państwowe w Poznaniu, <http://poznan.ap.gov.pl/> (dostęp: 22.6.2022).
- Bundesarchiv, <https://www.bundesarchiv.de/DE/Navigation/Home/home.html> (dostęp: 22.6.2022).
- Bundesarchiv, Bayreuth, <https://www.bundesarchiv.de/DE/Content/Artikel/Ueber-uns/Dienstorte/bayreuth.html> (dostęp: 22.6.2022).
- Bundesarchiv, Freiburg, <https://www.bundesarchiv.de/DE/Navigation/Meta/Ueber-uns/Dienstorte/Freiburg-im-Breisgau/freiburg-im-breisgau.html> (dostęp: 22.6.2022).
- Deutsch-Baltisches Kulturwerk, Carl-Schirren-Archiv, <https://www.db-kulturwerk.de/archiv> (dostęp: 22.6.2022).
- Deutsch-Baltisches Kulturwerk, Sammeln/Bewahren, <https://www.db-kulturwerk.de/sammeln-bewahren> (dostęp: 22.6.2022).
- Deutsch-Baltisches Kulturwerk, Satzungen, <https://www.db-kulturwerk.de/satzung> (dostęp: 22.6.2022).
- Deutsches Tagebucharchiv, Rechercheservice <https://tagebucharchiv.de/rechercheservice/> (dostęp: 22.6.2022)
- Deutsches Tagebucharchiv, Über uns, <https://tagebucharchiv.de/tagebucharchiv/ueber-uns/> (dostęp: 22.6.2022)
- Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung, Satzung, POL_Satzung_Herder-Institut_2021-10-18 (dostęp: 22.6.2022).
- Herder-Institut, <https://www.herder-institut.de/startseite.html> (dostęp: 22.6.2022).
- Herder-Institut, Entdeckungen, <https://www.herder-institut.de/digitale-angebote/archivale-des-monats/2014/mai.html> (dostęp: 22.6.2022).
- Herder-Institut, Personen, <https://www.herder-institut.de/institut/personal/> (dostęp: 22.6.2022).
- Herder-Institut, Über uns, <https://www.herder-institut.de/ueber-uns/> (dostęp: 22.6.2022).
- Institut für Auslandsbeziehungen, <https://ifa-portal.rexx-recruitment.com/> (dostęp: 22.6.2022).
- Institut für Auslandsbeziehungen, Bibliothek, <https://www.ifa.de/forschung/bibliothek/> (dostęp: 22.6.2022).
- Institut für Auslandsbeziehungen, Forschung, <https://www.ifa.de/forschung> (dostęp: 22.6.2022).

- Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas, <https://www.ikgs.de/> (dostęp: 22.6.2022).
- Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas, Archiv, <https://www.ikgs.de/archiv> (dostęp: 22.6.2022).
- Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas, Bibliothek, <https://www.ikgs.de/bibliothek> (dostęp: 22.6.2022).
- Institut für Ostrecht, <http://www.ostrecht.de/> (dostęp: 22.6.2022).
- Institut für Volkskunde der Deutschen des östlichen Europa, <https://ivdebw.de/institut/profil>. <https://ivdebw.de/institut/profil/geschichte> (dostęp: 22.6.2022).
- Leibniz-Institut für Ost- und Südosteuropaforschung, Bibliothek, Bestand, <https://leibniz-ios.de/bibliothek/ueber-die-bibliothek/bestand> (dostęp: 22.6.2022).
- Leibniz-Institut für Ost- und Südosteuropaforschung, Über das Institut, <https://leibniz-ios.de/institut/ueber-das-institut> (dostęp: 22.6.2022).
- Martin-Opitz-Bibliothek, Anmelden, <https://martin-opitz-bibliothek.de/de/uber-die-mob/uber-die-bibliothe> (dostęp: 22.6.2022).
- Martin-Opitz-Bibliothek, Tutorial: Elektronischer Lesesaal, <https://martin-opitz-bibliothek.de/recherche/beschreibungen/elektronischer-lesesaal> (dostęp: 22.6.2022).
- Nordost Institut, <https://www.ikgn.de/> (dostęp: 22.6.2002).
- Nordost Institut, Informationen, <https://www.ikgn.de/institut/informationen-zum-nordost-institut.html> (dostęp: 22.6.2022).
- Wissenschaftszentrum Ost- und Südosteuropa Regensburg, <https://www.wios-regensburg.de/> (dostęp: 22.6.2022).

Friedrich D r e v e s

Życie codzienne ludności niemieckiej w stolicy Kraju Warty Poznaniu na podstawie dokumentów z wybranych archiwów

Streszczenie

W okresie II wojny światowej Poznań o zmienionej nazwie *Posen* był stolicą wcielonego do Wielkiej Rzeszy Niemieckiej „wzorcowego okręgu” o nazwie Okręg Kraj Warty (*Muster-gau Wartheland*). Ludność niemiecką w Poznaniu, której liczebność od czasu wybuchu wojny do 1944 r. wzrosła z 6 do 100 tys. osób, stanowiły heterogeniczne grupy takie jak: Niemcy z Rzeszy, przesiedleńcy, głównie z państw bałtyckich, i tzw. *Volksdeutsche*. Ich życie codzienne w Poznaniu nie zostało dotychczas zbadane i opracowane, pomimo że aspekt ten stanowi interesujący temat historiograficzny. W celu jego rekonstrukcji nie należy powoływać się jedynie na bogate zasoby Archiwum Państwowego w Poznaniu i placówek *Bundesarchiv*, lecz uwzględnić w nich również inne, mocno rozproszone źródła. Są one przechowywane w licznych – wskazanych w tekście – niemieckich archiwach naukowych i bibliotekach, które nie zawsze specjalizują się w badaniach nad historią Europy Środkowo-Wschodniej.

Słowa kluczowe: Wartheland, życie codzienne, ludność niemiecka, Kraj Warty, II wojna światowa

Friedrich Dreves

Daily lives of German people in Poznań, the capital of the Wartheland, based on documents from selected archives

Abstract

In the years of the Second World War, Poznań (Germanized name – Posen), was the capital of the “model administrative unit” called Mustergau Wartheland and incorporated into Nazi Germany. From the outbreak of the war, the number of Germans in Poznań grew: in 1939, there were 6,000 Germans, and in 1944 – 100,000. They belonged to several heterogeneous groups such as: Germans from the Reich, displaced persons (mainly from the Baltic states), as well as the so-called Volksdeutsche. Their daily lives in Poznań have not been researched and described yet, even though this makes an interesting historiographical topic. In order to reconstruct them, one should not only refer to the rich resources of the State Archive in Poznań and the Bundesarchiv branches, but also include other, largely dispersed sources. These are stored in numerous German scientific archives and libraries (described in the article), which do not always specialize in studies on the history of Central and Eastern Europe.

Keywords: Wartheland, daily life, German people, World War II